

Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve İlaç Sektörü, Türkiye Uygulamaları: Geleneksel Derleme

Corporate Social Responsibility and Pharmaceutical Industry, Türkiye Practices: Traditional Review

¹ Sevil AZAK SUNGUR^a, ² Bilge SÖZEN ŞAHNE^b, ³ Selen YEĞENOĞLU^b

^aTürkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu, Ankara, Türkiye

^bHacettepe Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Eczacılık İşletmeciliği ABD, Ankara, Türkiye

Bu çalışma, Sevil Azak Sungur'un "Türkiye'de Faaliyet Gösteren İlaç Firmalarının Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Değerlendirilmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir (Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2021).

ÖZET Dünyada küreselleşmeyle birlikte, toplumların sosyal bilinç düzeyinin artışı ve şirketlerin rekabet koşullarının zorlaşması gibi gelişmeler çerçevesinde, kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) anlayışı gün geçtikçe önem kazanmaya başlamıştır. KSS, firmaların gönüllülük esasıyla kendi kaynaklarını kullanarak, toplumsal sorunlarının çözümünde etkin rol almaları ve toplumsal refah düzeyinin artırılmasına katkı sağlamaları olarak tanımlanmaktadır. KSS anlayışı, insan hakları, şeffaflık ve hesap verilebilirlik, iş sağlığı ve güvenliği, etik çalışma anlayışı, çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınma, yolsuzlukla mücadele gibi birçok konuyu kapsamaktadır. KSS çalışmaları yıllar içerisinde gelişim göstermiş olup, 2000 yılından sonra KSS alanında yayımlanan uluslararası bildirgeler, şirketlerin KSS alanındaki çalışmaları için yol gösterici ve teşvik edici olmuştur. Öte yandan ilaç sektörü, sağlığın korunması, hastalıklara yönelik tedavi sunulması, sağlıklı yaşamın sürdürülmesinde önemli bir rolü olması nedeniyle küresel boyutta stratejik öneme sahip sektörlerin başında gelmektedir. Bu nedenle, tüm faaliyetlerinin odak noktasında insan sağlığı bulunan ilaç firmalarının, toplumsal refahın yükseltilmesi ve yaşam kalitesinin artırılmasına ilişkin aktif rol almaları gerektiği konusunda toplumsal beklentiler oldukça yüksektir. İlaç sektörünün rolü, Birleşmiş Milletler tarafından temel bir insan hakkı olarak kabul edilen sağlık hakkı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu sektörün faaliyet alanı açısından sosyal sorumlulukla doğrudan ilişkili olduğunun bir göstergesidir. Bu derlemede tüm dünyada önemli git-tikçe artan KSS anlayışı kapsamında genel olarak Türkiye'deki KSS faaliyetleri değerlendirilmiş ve ilaç sektörü açısından bu kavramın önemi ortaya konulmuştur.

ABSTRACT The concept of corporate social responsibility (CSR) has started to gain importance in time within globalization in the world, developments such as the increase in the level of social awareness of societies and the difficult competitive conditions of companies. CSR is defined as companies taking an active role in solving social problems and contributing to increasing the level of social welfare by using their own resources on a voluntary basis. The concept of CSR covers many issues such as human rights, transparency and accountability, occupational health and safety, ethical business approach, environmental protection, sustainable development, and the fight against corruption. CSR studies have developed over the years, and international declarations published in the field of CSR after 2000 have been guiding and encouraging for companies to work in the field of CSR. On the other hand, the pharmaceutical industry is one of the leading sectors which have strategic importance on a global scale, as it plays an important role in protection of health, providing treatment for diseases and maintaining a healthy life. For this reason, social expectations are quite high that pharmaceutical companies, whose human health is the focal point of all their activities, should take an active role in raising social welfare and increasing the quality of life. The role of the pharmaceutical industry is directly linked to the right to health, which is recognized as a fundamental human right by the United Nations. This is an indication that the sector is directly related to social responsibility in terms of its field of activity. In this review, CSR activities in Türkiye have been evaluated within the scope of the concept of CSR, which is gaining importance all over the world, and the importance of this concept for the pharmaceutical industry has been revealed.

Anahtar Kelimeler: İlaç endüstrisi; sosyal sorumluluk; Türkiye

Keywords: Pharmaceutical industry; social responsibility; Türkiye

Correspondence: Sevil AZAK SUNGUR
Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu, Ankara, Türkiye
E-mail: sevilazak@gmail.com

Peer review under responsibility of Journal of Literature Pharmacy Sciences.

Received: 12 Oct 2022

Received in revised form: 16 Dec 2022

Accepted: 09 Jan 2023

Available online: 12 Jan 2023

2630-5569 / Copyright © 2023 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Dünyada, teknolojik, siyasi, ekonomik ve sosyokültürel alanlarda ilerleme kaydedilmesi ile anılan küreselleşme doğrultusunda, toplumların sosyal bilinç düzeyinin artışı, rekabet koşullarının zorlaşması gibi gelişmeler kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) anlayışının gün geçtikçe önem kazanmasını sağlamıştır.^{1,2}

Ticari işletmelerin, kâr elde etmelerinin ötesinde, topluma karşı sorumlulukları olduğu ve toplumsal sorunlara duyarlı bir duruş sergilenmesi gerektiği fikri yüzyıllardır varlığını sürdürmektedir.^{1,3,4} Buna karşın son yıllarda KSS kavramı, ideolojik yapısından çağdaş ticari faaliyetlere uyarlanma aşamasına geçmiştir.^{1,3,4} Yönetim literatüründe KSS olgusunun tanımlanmasına, karakterize edilmesine ve iyi uygulama örneklerinin firmaların itibarı üzerindeki etkilerine yer verilmeye başlanmıştır.⁵ Özellikle uzun vadede sürdürülebilir iş geliştirebilmek için gereken yenilikçiliği, yaratıcılığı oluşturmak ve rekabet gücünü artırabilmek amacıyla, bir şirketin KSS ile ilgili değerlerinin, yönetim felsefesine ve organizasyon kültürüne derinlemesine entegre edilerek faaliyette bulunmasının kaçınılmaz olduğu ortaya konulmuştur.⁵

Küresel boyutta stratejik öneme sahip sektörlerin başında gelen ilaç sektörü, sağlığın korunması, hastalıklara yönelik tedavi sunulması, sağlıklı yaşamın sürdürülmesindeki rolü nedeniyle, dünyadaki tüm gelişmelerden oldukça hızlı etkilenen ve sürekli gelişim gösteren dinamik bir yapıdadır.⁶⁻⁸ Bu çerçevede faaliyetlerinin odak noktasında insan sağlığı bulunan sektörün, toplumsal refahın yükseltilmesi, halk sağlığının geliştirilmesinde ve yaşam kalitesinin artırılmasında aktif rol alması yönünde toplumsal beklentiler oldukça yüksektir.⁹

Bu çalışmada; literatür araştırması yapılarak, tüm dünyada önemi gittikçe artarak gelişmekte olan KSS anlayışının, küresel ve Türkiye'deki ilaç sektöründeki uygulamaları üzerinde değerlendirme yapılması ve ülkemizde ilaç sektöründe KSS çalışmalarının mevcut durumunun ortaya konması amaçlanmıştır. Literatür taraması kapsamında; yerli ve yabancı dilde çok sayıda bilimsel araştırma, kurum ve kuruluşların yayımladığı raporlar, kurumların arşivlerinde yer alan dokümanlar, güncel bilgi ve belgeler değerlendirilmiştir. Ayrıca, KSS konusuna

yönelik farkındalığın artmasına yönelik önerilerde bulunulması hedeflenmiştir.

KSS KAVRAMI

KSS, firmaların gönüllülük esasına dayalı olarak kendi kaynakları ile içinde buldukları toplumun sosyal, ekonomik ve çevresel sorunlarının çözümünde etkin rol almaları ve toplumsal refah düzeyinin artırılmasına katkı sağlamaları olarak tanımlanmaktadır.^{1,2}

KSS anlayışı, işletmelerin toplumla kurdukları ilişkilerin bir göstergesi hâline gelmiş olup, KSS çalışmaları ile bir taraftan işletmelerin toplumda kabul görmesi ve varlıklarının devamlılığı sağlanırken, diğer taraftan toplumsal gelişmeye katkıda bulunmaktadır.¹⁰⁻¹²

Literatürde değişik şekillerde açıklanan KSS kavramının tanımlarında yer alan ortak unsurlar şöyledir:

- İşletmelerin faaliyetlerini yürütürken, kendi kârlarını maksimize etmenin dışında, hissedarları ile birlikte, kurum içi ve dışındaki paydaşlara (çalışanlar, müşteriler, tedarikçiler, kamu kurum ve kuruluşları gibi) karşı da sorumlulukları bulunmaktadır.

- İşletmelerin faaliyetleri sırasında neden oldukları, sosyal ve çevresel sorunların çözümüne katkıda bulunmaları gerekmektedir.

- İşletmeler, ekonomik kazanımların ötesinde, toplumsal fayda yaratmak gibi insani değerlere de katkı sağlamalıdır.¹¹

Günümüzdeki anlamıyla bire bir aynı olmasa da sosyal sorumluluğun tarihinin çok eski dönemlere dayandığı bilinmektedir.¹³ Sümer tabletlerinde, ticaret yapan kişilerin sorumluluklarının başlıklar şeklinde tanımlandığı, işçilerin çalışmaları sırasında dinlenme haklarının bulunduğu yazıldığı, işverenlerin sorumluluklarının kayıtlı olduğu görülmüştür.^{11,13} Modern anlamda işletmelerin olmadığı zamanlarda, ticaretle ilgili kurallara MÖ XVIII. yy'daki Hammurabi Kanunlarında rastlandığı ve sosyal sorumluluk kavramının ilk olarak bu düzenlemelere dayandığı varsayılmaktadır.¹⁴ Bununla birlikte, Aristo MÖ IV. yy'da yaptığı etik çalışmalarında, iş etiği ile ilgili kavramları ortaya koymaktadır.¹³ Sanayi Devrimin-

den önce, sosyal sorumluluk anlayışının toplumların gelenek, görenekleri ve dinî değerlerinin etkisi altında olduğu, genel olarak hayır işleri, yardımlar ve bağış gibi faaliyetler sonucu hayırseverlik kavramı ile eş tutulduğu anlaşılmaktadır.¹¹ Sonraki dönemlerde ise KSS anlayışının gelişiminde esas çıkış noktası, sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan çevresel, ekonomik, sosyokültürel ve siyasal sorunlara karşı devletlerin resmi kurum ve kuruluşlarının yanında, gerekli insan gücü ve ekonomik kaynaklara sahip işletmelerin ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) da rolünün olduğunun ortaya konması olmuştur.¹⁵

Küreselleşme ile birlikte tüm dünyaya yayılan KSS kavramının, ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) tanımlandığı ve kavramsal olarak geliştiği bilinmekte olup, bu nedenle KSS kavramını ele alan literatürün çoğunun ABD kaynaklı olduğu görülmektedir.¹⁶ Bugün Avrupa, Asya, Avustralya, Afrika, Güney Amerika ve birçok gelişmekte olan ülkede KSS fikri giderek daha fazla benimsenmektedir.^{17,18}

Son 20 yılda KSS anlayışı ile ilgili yaşanan gelişmelere bakıldığında; tüketicilerin daha fazla bilinçlendikleri ve tüketici örgütlerince ürünlerin üretim koşulları ve pazarlaması hakkında daha fazla bilgi talebinde bulunulduğu, sivil toplum örgütleri ve sendikaların toplumsal konuları dikkate alan işletmelere daha yakın durdukları, politika yapıcıların KSS faaliyetlerini önemsedikleri, bu faaliyetlerin medyada daha fazla görülmekte olduğu, işletmelerin itibar kazanmak, müşteri çekmek ve en iyi çalışanları istihdam etmek için KSS faaliyetlerine oldukça fazla önem verdikleri görülmektedir.¹⁹

KSS faaliyetleri temel olarak; sağlık, eğitim, insan hakları, iş ilişkileri, toplumsal katkı ve çevre konularına odaklanmaktadır. Bu ana konu başlıklarında; toplumun sağlık düzeyinin artırılması, yaşam kalitesinin yükseltilmesi, obeziteyle mücadele, toplumda güvenlik tedbirleri alınması, toplumsal yaşamın kolaylaştırılması, çocuk işçiliği ile mücadele, istihdam yaratılması ile kalkınmanın sağlanması, çalışma şartlarının standardizasyonu, çalışan sağlığı ve güvenliği, bölgesel yatırımların cazip hâle getirilmesi, karbondioksit salınımlarının azaltılması, çevrenin korunması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının teşvik edilmesi, enerji tüketiminin azal-

tılması, iklim değişikliği, atık yönetimi, kültürel alanların/yapıların korunması, her yaş grubu için eğitim programları düzenlenmesi, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele, şeffaflık gibi alt konular belirlenebilmektedir.²⁰⁻²² KSS projelerinin uygulama alanları, işletmelerin toplumdaki paydaş grupları, toplumların ekonomik durumları ile sosyokültürel yapıları bağlamında ülkelere göre değişiklik göstermektedir.^{11,20}

TÜRKİYE'DE YÜRÜTÜLEN KSS FAALİYETLERİ

Türkiye'de KSS anlayışı, tüm dünyada olduğu gibi hayırseverlik davranışlarından gelişmiştir.¹¹ Tarihe bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren, her zaman hayır kurumları, vakıflar, dernekler veya kamu kurumlarınca hayırseverlik uygulamalarının gerçekleştirildiği görülmektedir.¹⁰ Son zamanlarda gündemde olan KSS anlayışı ile tam olarak örtüşmesine de çeşitli kurumlarca yürütülen hayırseverlik faaliyetlerinin sosyal hayatın gelişmesinde ve dayanışmanın artırılmasında oldukça önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.¹¹ Hayırseverlik uygulamalarında en önemli noktalar gizlilik esasına uyulması ve faaliyetlerin hiçbir şekilde açıkça yapılmamasıdır.¹⁰ Bununla birlikte, KSS açısından dünya uygulamalarına göre Türkiye'de biraz geç başlayan KSS uygulamaları kapsamında işletmelerce, toplumsal beklentiler ve ekonomik gelişmeler çerçevesinde toplumsal refah için eksikliği görülen alanlarda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.²³

Yakın dönemde KSS ile ilgili Türkiye'de yürütülen faaliyetlerde, geleneksel hayırseverlik uygulamaları ile modern anlamda stratejik KSS uygulamaları olmak üzere iki farklı yaklaşımın uygulandığı görülmektedir.¹⁰ 1990'lı yıllardan sonraki değişikliklere paralel olarak, yasal düzenlemeler ve denetleyici kurumların sürece dâhil olması ile birlikte şeffaflık ilkeleri ve raporlama beklentileri nedeniyle işletmeler, KSS faaliyetlerini yönetimlerine entegre etmeye başlamışlardır.¹⁰

Türkiye'de KSS ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde, otomotiv, gıda, turizm gibi Türkiye için önem taşıyan farklı sektörlerde konunun ele alınışının ve elde edilen bulguların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. 2000'li yılların başında yapılan otomotiv

sektörü ile ilgili bir çalışmada, uluslararası otomotiv sektörü ile Türkiye'deki sektörün kaynakları ve ülkelerin gelişmişlik seviyelerindeki farklılıklar nedeniyle, yürütülen KSS faaliyetlerinin karşılaştırılmayacağı belirtilmiştir.²⁴ Ancak, zincir otellerin yürüttüğü KSS faaliyetleri ile ilgili bir çalışmada, turizm sektöründe yer alan otel işletmelerinde genel olarak KSS anlayışının gelişmeye başladığı, fakat diğer sektörlerle nazaran, henüz tam kavramın yerleşmediği, sürdürülebilir büyük projeler yerine, kısa vadeli uygulamaların yürütüldüğü belirlenmiştir.²⁵ Gıda sektöründeki şirketlere yönelik KSS uygulamalarının incelendiği bir çalışmada ise incelenen firmalardan %19'unun KSS kapsamında faaliyet yürüttüğü, çok uluslu firmalar hariç tutulduğunda gıda ve içecek sektöründeki firmaların büyük oranda KSS konusunda bilgi eksiklikleri olduğu ve yeterli farkındalığa sahip olmadıkları belirlenmiştir.²⁶ Bununla birlikte, Türkiye'deki en büyük ilk 50 firmanın değerlendirildiği bir çalışmada, şirketler tarafından uzun soluklu projeler yerine, bölgesel sorunlara yönelik projelerin seçildiği ya da özel günler, millî ve dinî bayramların KSS uygulamalarında tercih edildiği görülmüştür. Yürütülen projelerin, şirketlerin buldukları sektör ile doğrudan bağlantılı olduğu ve şirket politikaları paralelinde uygulamaların yapıldığı ortaya konulmuştur.²⁷

Ülkemizde KSS uygulamaları üzerine yapılan çalışmalarda, şirketlerin uzun vadeli yasal, ekonomik ve etik sorumluluklarını zaman zaman göz ardı ettikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle şirketlerin çoğunlukla KSS anlayışının hayırseverlik boyutu üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir.²⁸ Türkiye'de özel sektörün KSS projeleri ile en beğenilen 20 şirket tarafından yürütülen KSS çalışmalarının değerlendirildiği bir çalışmada, faaliyetlerin %80'inin sponsorluk ve hayırseverlik çalışmalarını içerdiği, KSS çalışmalarının alanlarına göre dağılımında, kültür/sanat ve eğitim alanlarında aynı oranda proje yürütüldüğü, gelişmiş ülkelerin tersine, çevre alanında %13 gibi çok az oranda çalışma yapıldığının görüldüğü belirtilmiştir.²⁹ Türkiye'deki KSS yaklaşımlarının incelendiği başka bir çalışmada, firmalarca daha çok hayır amaçlı topluma yönelik KSS faaliyetleri yürütüldüğü, küresel boyutta kabul edilmiş çalışan, müşteri, tedarikçi vb. paydaşlara yönelik KSS faaliyetlerinin sınırlı oranda olduğu belirlenmiştir.¹⁶ Yükseköğretim kurumları ta-

rafından gerçekleştirilen KSS faaliyetlerini inceleyen bir çalışmada ise en çok ilgi gösterilen konuların toplumsal sorumluluk olduğu, bu kapsamda sanat ve sportif faaliyetlerin yapıldığı ve araştırma merkezlerinin kurulduğu, etik konusunda ise en az oranda uygulama yapıldığı belirlenmiştir.³⁰

KSS açısından beklentiler değerlendirildiğinde; çevre ve geri dönüşüm, etik uygulamalar, sosyal adalet, insan ve çalışan hakları, ekonomik kalkınma, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, yaşlı bakımı, tarım, hayvancılık ve mültecilere ilişkin konular, yoksulluk, istihdam konuları gibi toplumsal problemlere değinilmesi gerektiğine dair beklentilerin bulunduğu ortaya konulmuştur.^{23,30-32} Bu kapsamda, Dincer ve Dincer tarafından, Türkiye'de KSS konusunda gelecek beklentileriyle ilgili yapılan çalışmada, tüketiciler tarafından, en çok önemsenen KSS alanlarının eğitim, çevre, sağlık, çocukların ve kadınların korunması şeklinde sıralandığı, araştırma kapsamındaki şirketlerin odaklandığı KSS alanlarının; eğitim, çevre sosyal güvenlik, sağlık ve yoksulluk konuları olduğu belirlenmiştir.³³

Çeşitli STK'lar tarafından hazırlanan raporlarda da Türkiye'de yürütülen KSS faaliyetlerinin mevcut durumu ve bunlara yönelik beklentiler farklı şekillerde ortaya konmaktadır.^{23,32,34} Bu kapsamda, Türk halkı tarafından en çok sağlık ve eğitim alanında yapılan KSS faaliyetlerinin bilindiği görülmektedir. Ayrıca, halk tarafından öncelikli olarak proje yapılması ve desteklenmesi gereken alanların; sağlık hizmetleri, eğitim öğretim, çevre, hayır işleri, çalışan hakları ve insan hakları olarak belirtildiği ortaya konmuştur.³⁴ Ayrıca hazırlanan raporlarda, bu beklentileri destekler şekilde, sınırlı olarak da olsa çevre, eğitim, kültür sanat, spor alanında KSS'lerin yürütüldüğü görülmüştür.^{23,32} Ancak sosyal adalet, insan ve çalışan hakları, geri dönüşüm, yaşlı bakımı, tarım, hayvancılık, mülteciler, ekonomik kalkınma, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konu başlıklarına yeterince odaklanılmadığı belirtilmiştir.^{23,32}

İLAÇ SEKTÖRÜ VE SEKTÖRDE YÜRÜTÜLEN KSS ÇALIŞMALARI

İlaç sektörü, koruyucu, tedavi edici ve tanı amaçlı olarak beşerî ve veteriner hekimlikte kullanılan, kim-

yasal, bitkisel, sentetik, hayvansal ve biyolojik kaynaklı maddeleri ileri teknoloji ile hastaların kullanım amacına yönelik, uygun farmasötik dozaj şekillerinde üreterek, ambalajlayan ve erişime sunan, stratejik öneme sahip bir sanayi dalıdır.³⁵ Dünyadaki demografik değişimler, küreselleşme, sağlık alanında yaşanan aşamalar, yenilikçi (inovatif) medikal teknolojiler, ortalama yaşam süresinin artışı, hastalık düzeylerindeki değişimler, moleküler biyoloji ve rekombinant üretim teknolojilerindeki önemli gelişmeler, sosyal devlet yapılarındaki değişim ve buna bağlı olarak sağlık hizmetlerine ulaşımın kolaylaşması sebepleriyle, küresel ilaç sektörü hızlı bir büyüme ve ivme göstermiştir. İlaç sektörü, dünyanın üçüncü büyük sektörü konumundadır.^{8,36,37}

Türkiye, gelişen teknolojiyle uyumlu üretim standartları, miktar ve çeşitlilik olarak yüksek üretim kapasitesi ve ihracat potansiyeliyle sürekli gelişmekte olan, dinamik bir ilaç sektörüne sahiptir.³⁶ Ülkemizdeki üretim tesisleri Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu tarafından iyi üretim uygulamaları kılavuzları doğrultusunda periyodik olarak denetlenmektedir. Bununla birlikte, dünya ilaç pazarına girebilmeleri için diğer ülke ilaç otoritelerince de denetlenmekte ve gerekli onay ve izinleri almaktadırlar.³⁸ İlaç sektörü, mevcut durumda uluslararası standartlarda üretim yapan 97 ilaç üretim tesisi, 12 ilaç etkin maddesi üretim tesisi ile Türkiye ekonomisine yüksek oranda katkı sağlamaktadır.^{6,39} Ayrıca sektör, Türkiye’de istihdam açısından da önemli bir yere sahiptir. 2020 yılı Türkiye İlaç Sektörü Raporu’na göre; ilaç sektöründe 40 bini aşan sayıda çalışan olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

İlaç sektörü tarafından yürütülen faaliyetler, ithalat ve ihracat kapsamında da değerlendirilebilmektedir. Ülke ihtiyaçları kapsamında sektör tarafından piyasaya 12 binden fazla ürün sunulduğu, Türkiye’deki firmaların 115’inin sadece imal ilaçları, 52’sinin sadece ithal ilaçları bulunurken, 75 firmanın imal ve ithal ürünlerinin pazarda yer aldığı belirtilmektedir.⁴⁰

Küresel ilaç sektöründe konvansiyonel ilaçlarla tedavi edilemeyen pek çok hastalıkta biyoteknolojik ilaçların kullanılmaya başlanmasıyla, ilaç pazarında biyoteknolojik ürünlerin önemi her geçen gün art-

maktadır, biyoteknolojik ürünler ilaç pazarının %30’una ulaşmış durumdadır. Önümüzdeki yıllarda benzer şekilde pazar payının artması beklenmektedir. Türkiye’de de benzer bir artış görüldüğü, biyoteknolojik ilaçların 2020 yılında, 8,7 milyar TL ile pazarın %18,22’sine sahip olduğu belirlenmiştir.⁴⁰ Küresel boyutta önümüzdeki yıllarda biyoteknolojik ürün pazar payının artmasına paralel olarak, bu oranın da artış göstereceği öngörülmektedir.⁴¹ Sektör, gerek faaliyet alanı gerekse büyüklüğü açısından, hem içinde bulunduğu pazarı hem de diğer sektörleri yakından ilgilendirmekte ve etkilemektedir.

Öte yandan, ilaç sektörünün en önemli sorumluluğu, hastaların yaşam kalitelerinde fark yaratan yenilikçi ilaçların araştırılmasını, geliştirilmesini, üretilmesini, piyasada bulunabilirliğini ve halkın ilaçlara erişebilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda firmalar kâr elde ederek, faaliyetlerinin devamlılığını sağlamalıdır.^{42,43} İlaç sektörü, üretilen ürünlerin kullanımına yönelik güvenlik ve etik kaygılar nedeniyle, küresel olarak en yüksek düzeyde sıkı düzenleme ve denetime tabi olan endüstridir.^{43,44} Sektörün sağlık hizmetindeki rolü, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından temel bir insan hakkı olarak kabul edilen her bireyin sağlık hakkı kavramıyla doğrudan bağlantılıdır.^{43,44} Bu durum, sektörün faaliyet alanı açısından sosyal sorumlulukla yakından ilişkili olduğunun bir göstergesidir.

İLAÇ SEKTÖRÜNDE YÜRÜTÜLEN KSS FAALİYETLERİ

Genel olarak literatürde yer alan çalışmalar değerlendirildiğinde, işletmelerin KSS uygulamalarında belli bir alana yönelmeleri konusunda herhangi bir zorunluluk bulunmamakla birlikte, çoğunlukla kendi ürün veya hizmet ürettikleri alana yönelik projelerin seçilmekte olduğu, bazı işletmelerin ise tamamen kendi sektöründen farklı alanlarda toplumsal katkı sağladıkları belirlenmiştir.²⁰ KSS’nin gönüllülük esasına dayalı yürütülmesi nedeniyle, ilaç sektöründe her şirketin kendi KSS faaliyetlerinin kapsamına ayrı ayrı karar verdiği görülmektedir. Firmaların KSS uygulamalarında toplumu, çalışanları veya çevreyi hedefleyip hedeflemediklerine göre KSS alanlarının seçildiği bilinmektedir.⁴⁵ İlaç şir-

ketlerinin KSS uygulamalarının kapsamı ile ilgili yapılan çalışmalar, ilgili paydaşlar ve sektör arasında belirlenmiş bir mutabakat bulunmadığından, ilaç sektöründe KSS'ye yönelik tek bir yaklaşım olmadığını ve sektörel anlamda ortak bir KSS felsefesinin eksikliğini göstermektedir.⁴⁵

Küresel ilaç pazarında yer alan aktörler büyüklük ve etki açısından oldukça farklılık göstermektedir. Mega birleşmelerle ortaya çıkan dev uluslararası firmalardan, küçük aile şirketlerine, tek ürünü olan tek pazar firmalara kadar şirketlerin yapıları çeşitlilik arz etmektedir. Literatür incelendiğinde, şirketlerin finansal büyüklüğü ile KSS faaliyetleri arasında ilişki olup olmadığına yönelik çalışmaların bulunduğu görülmüştür.⁴⁶ Büyük şirketlerin ekonomi üzerindeki rolleri ve kamuoyunun ilgisinin daha fazla olması nedeniyle, topluma yönelik olarak daha sorumlu davranması beklenmekte ve faaliyetleri paydaşlarca daha fazla takip edilmektedir.⁴⁶ Aynı zamanda, KSS faaliyetlerine daha küçük şirketlere oranla daha fazla kaynak, personel ve zaman ayırabilmektedirler.⁴⁶ Bununla ilgili olarak, Kanada'da ilaç firmalarının KSS yaklaşımlarının belirlenmesi amacıyla yürütülen bir araştırmada, şirketin büyüklüğü ile rapor edilen KSS faaliyetlerinin sayısı arasında pozitif yönde ilişki olduğu ortaya konmuştur.⁴⁶ Benzer şekilde, Ullman tarafından yapılan bir araştırmada, firma büyüklüğünün hem firma performansını hem de KSS yapısını etkileyen bir faktör olduğu ileri sürülerek, büyük firmaların KSS programlarına ayırmak için daha fazla kaynağa sahip olabileceği belirtilmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte, Graves ve Waddock tarafından yapılan çalışmada, firma büyüklüğü ile KSS faaliyetleri arasında ilişki olmadığı belirtilmiştir.⁴⁸ Aynı çalışmada, büyük şirketlerin çeşitli sorumlulukları olabileceği, bunun sosyal hedefler pahasına finansal hedefler için baskıya dönüşebileceği de belirtilmektedir.⁴⁸ Yine Min ve ark., ilaç firmalarının şirket büyüklüğünden bağımsız olarak, KSS uygulamaları yürüttüklerini ve şirketlerin büyüklüğü ne olursa olsun KSS faaliyetlerinin şirket kârlılığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirlemiştir.⁴²

Son derece rekabetçi bir sektör olan ilaç endüstrisi, kârlılığını korumak ve çeşitli paydaşlarının gereksinimlerini belirleyip bunları karşılamak için KSS'ye önemli yatırımlar yapmaktadır.⁴⁹ İlaç endü-

strisindeki şirketlerin çoğu, KSS'yi standart yönetim uygulamalarının bir parçası hâline getirmiş olup, hem faaliyetlerinin mevcut olduğu yerlerde hem de uluslararası olarak, şirketin paydaşlarının olduğu her yerde bir dizi KSS programı yürütmektedir.⁴⁹ Romanya'da, ilaç şirketlerinin KSS uygulamaları üzerine yapılan bir çalışmada; ilaç şirketlerinin finansal destek sunarak, çeşitli sürdürülebilir projeleri yöneterek, sosyal ve ekonomik sorunları hedefleyerek, halk sağlığını bilinçlendirme kampanyalarına öncülük ederek, sağlık projelerine yatırım yaparak toplumun refahını ön plana alan KSS uygulamaları yürüttükleri ortaya konmuş olup, gelişen ekonomilere sahip ülkelerde halk sağlığının iyileştirilmesinde ilaç şirketleri tarafından yürütülen KSS faaliyetlerinin rolünün giderek önemini arttığı belirlenmiştir.⁹ Bozaykut Bük ve Akboğa tarafından yapılan farklı bir çalışmada, Türkiye'deki şirketlerden kârlılık düzeyleri yüksek olan ve finansal açıdan güçlü şirketlerin kurumsal itibarlarını artıracak daha çok KSS faaliyeti yürüttükleri ve bu aktivitelere daha fazla kaynak aktardıkları belirlenmiştir.⁵⁰

Türkiye'de ilaç sektöründe yürütülen KSS projeleri değerlendirildiğinde, ilaç firmaları tarafından yürütülen KSS projelerinin sayılarının 2012 yılından itibaren dikkate değer bir şekilde arttığı belirlenmiştir.⁴¹ Bununla birlikte, ilaç firmaları tarafından yürütülen KSS projelerinin odaklandığı alanlara bakıldığında; ilk sırada hayırseverlik geldiği, bunu sağlık ve eğitim alanlarının izlediği, en az oranda da spor alanında proje yürütüldüğü ortaya konmuştur.⁴¹ Yapılan başka bir çalışmada, özellikle Türkiye ve Ortadoğu coğrafyasında dinsel ve kültürel nedenlerden ötürü KSS'nin toplum tarafından kabul gören en yaygın şeklinin hayırseverlik olduğu ortaya konulmuştur.²⁸ Bir diğer çalışmanın sonuçları ise halkın gözünde ilaç şirketlerinin yürüttüğü KSS faaliyetlerinin her şeyden önce ilaç endüstrisinin temel misyonu olan halk sağlığına odaklanması gerektiğini ortaya koymaktadır.⁵¹

KSS ÇALIŞMALARININ FİRMALARA VE TOPLUMA SAĞLADIĞI FAYDALAR

Günümüzde rekabetin yoğunlaşması, çalışan ve tüketici bilincinin artmasıyla birlikte, işletmelerin elde ettikleri ekonomik kazanımlarını kendilerinin yanı

sıra toplumsal katkı için de kullanmaları gerektiği gerçeğini kabullenip değişime ayak uydurarak faaliyetlerini sürdürmeye devam ettikleri görülmektedir.⁵²⁻⁵⁴

KSS anlayışını stratejilerine entegre ederek bu yöndeki uygulamaları doğru bir şekilde başarıyla yürüten kuruluşlar oldukça önemli kazanımlar elde etmektedir.^{55,56} Yapılan çalışmalar sonucunda işletmelerin kazanımları aşağıdaki şekilde ortaya konulmuştur;

■ KSS faaliyetleri işletmelerin toplumda takdir görmelerini sağlayarak, imaj ve itibarını güçlendirmektedir.^{52,57} İtibar kazanılması, işletmelerin toplum tarafından kabullenilmesini sağlayarak, kârlılığını artıracak tüm ticari faaliyetlerinde işletmeye diğer firmalara nazaran gerekli saygınlığı ve toplumsal desteği oluşturacaktır.⁵⁸

■ KSS projeleri nedeniyle, sağladıkları toplumsal katkıyla ön plana çıkan işletmeler kamuoyunda saygınlık kazanmaktadır.^{59,60} Bununla birlikte vergi indirimini, devlet desteği ve çeşitli alanlardaki maliyetlerin düşürülmesi gibi ticari alanda avantajlar sağlanmaktadır.^{56,60}

■ İşletmelerin; marka değerlerinin artması, pazarda marka konumlandırmalarında güçlenme, tüketici güven ve memnuniyetinin artması, müşteri sadakatının sağlanması, şirketin piyasada değerinin artması ve borçlanma maliyetlerinin azalması sağlanmaktadır.^{52,56-58}

■ Yürütülen başarılı KSS uygulamaları sonucu hissedarlara kâr sağlanmasıyla süreklilik arz eden güvenli bir yatırım ortamı yaratılır, ortaya çıkan olumlu süreçler işletmede çalışanlara finansal açıdan güvenli bir çalışma ortamı sağlayarak performans yönelik çalışan motivasyonunu artırmaktadır.^{57,58}

■ Dünya genelinde çok sayıda kurumsal yatırımcı, herhangi bir işletmeye yatırım yapacağı zaman öncelikle o işletmenin KSS uygulamalarını ve bu konudaki performanslarını ölçüp değerlendirmektedir.^{52,56,60} Ayrıca, işletmelerin paydaşları ile işbirliklerinin gelişimi sağlanmaktadır.^{34,56}

Bunlara ilaveten, ilaç sektörü ve sağlık alanında yürütülecek KSS çalışmalarının sağlıkta eşitsizliklerin önlenmesi ve toplumsal yararı ön planda tutma amaçlı çalışmalara odaklanılabileceğinden böylelikle

sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunulacağı öngörülmektedir. KSS uygulamaları kapsamında yürütülen faaliyetlerin topluma, çevreye ve halk sağlığına zararlı olmaması gerekmekte olup, dengenin her zaman toplumsal fayda lehinde olmasına dikkat edilmelidir.⁶¹ Son 20 yılda ilaç şirketleri, özellikle küresel hastalık yükünün büyük çoğunluğunu taşıyan düşük ve orta gelirli ülkelerde KSS çabalarını önemli ölçüde artırmışlardır.⁶² İlaç sektörü yıllardır dünya çapında ortaya çıkan hastalıkların tedavisine çare bulmaya devam ederek, insanların yaşamlarında fark yaratabilecek ve daha sağlıklı bir gelecek yaratabilecek ilaç ve aşıların keşfedilmesi, geliştirilmesi ve sunulmasında topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmektedir.⁴⁶ İlaç firmaları sosyal sorumluluk faaliyetleri kapsamında, gelişmekte olan ülkelerde sağlık alt yapısının geliştirilmesi, salgın hastalıklar, HIV/AIDS pandemisi ile mücadele ve toplumsal refahı teşvik etmek için gerekli faaliyetlerini aktif olarak gerçekleştirmektedirler.^{43,62} Diğer taraftan dünya çapında doğal afetler ve insani yardım bakımından acil durumlarda, etkilenen insanların acil tıbbi bakım ve ilaç ihtiyacının karşılanması için ilaç firmalarının bir dizi uzman tıbbi ve afet yardım kuruluşu (BM kuruluşları, Dünya Sağlık Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar ve STK) ile iş birliği içinde çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir.⁶³ Bu husus ilaç sektörünün afet ve acil durumlardaki insani yardımlarla topluma katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁶³

■ KSS UYGULAMALARININ DÖNÜŞÜMÜ

KSS kavramı önceleri sadece gelişmiş ülkelere özgü ele alınan bir olgu iken, günümüzde küresel bir kavram olarak, uluslararası işletmecilikte yerini almıştır. Bu nedenle KSS uygulamalarında ülkelerarası farklılıklar ve yerel uygulamalara dikkat çeken araştırmalara daha çok rastlanmaktadır.⁶⁴ KSS üzerindeki faktörlerin etkisini ortaya koyan çalışmalar, farklı kültürel, sosyoekonomik ve yasal bağlamın ülkeler arasında farklılıklar göstermesine yol açtığını belirtmektedir.⁶⁴ Bununla birlikte, KSS uygulamalarının içeriği ve konusu her toplumda farklı olabilmektedir. Bu farklılık, toplumlar için öncelikli sorunların toplumdaki topluma değişiklik göstermesi, projelerin sürdürülebilirliği için gerekliliklerin, projeye ayrılacak insan kaynağı ve bütçenin değişken olması gibi ne-

denlerden kaynaklanabilmektedir.⁶¹ Buna karşın, gelişmekte olan ülkelerdeki KSS uygulamaları üzerine yapılan bazı çalışmalarda, böyle bir ilişki olmadığına vurgu yapılarak KSS uygulamalarının kapsamının ve türünün ABD KSS modeli tarafından önerilenden önemli ölçüde farklı olmadığı belirtilmektedir.⁴ Öte yandan, hâlâ ulusal kültür ve KSS arasındaki ilişkinin açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır ve buna ilişkin çalışmalar az bulunduğundan savların geçerliliğini desteklemek için yetersiz kalmaktadır.⁶⁴

KSS çalışmalarının yıllar içerisinde gelişim gösterdiği bilinmektedir. Bu konuda, en önemli adım 2000 yılında yapılan küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin tartışıldığı Lizbon Zirvesi olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵ Bu zirve sonrasında, Avrupa Konseyi tarafından KSS hedeflerine ulaşılması için çağrı yapılarak, 2001 yılında Yeşil Bildiri (Green Paper) yayınlanmıştır. Bu tarihten itibaren Avrupa Komisyonu, temel politika belgeleri geliştirerek, kamu-özel sektör ortaklıklarını ve araştırmaları destekleyerek, forumlar ve yayınlar aracılığıyla farkındalık yaratarak, KSS gündemini desteklemeye devam etmiştir.^{45,65,66} 2000 yılında Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü tarafından, “Çok Uluslu İşletmeler Genel İlkeleri” adını taşıyan tavsiye kararları yayınlanmıştır.⁶⁷ Ayrıca, 2000 yılında BM tarafından “Küresel İlkeler Sözleşmesi” yayımlanmış, 2003 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı kapsamında, “Binyıl Kalkınma Hedefleri” belirlenmiştir. Öte taraftan, uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından KSS alanında yayımlanan Uluslararası Standart ve Bildirgeler, şirketlerin KSS alanındaki çalışmaları için yol gösterici ve teşvik edici bir nitelik taşımaktadır.⁶⁸ Bu nedenle firmalar tarafından KSS çalışmalarının 2000’li yıllarda ivme kazandığı, yıllar itibarıyla da KSS konusunda farkındalık artışı ile birlikte bu alandaki faaliyetlerin arttığı görülmektedir.⁶⁸

SONUÇ VE ÖNERİLER

KSS projeleri sağladıkları faydalar yönünden, gerek toplumsal gerekse kurumsal açıdan değer taşıyan faaliyetlerdir. Dünyada ve ülkemizde son derece önemli alanlardan olan ilaç sektörü tarafından yürütülen KSS faaliyetlerinin geliştirilerek devam ettirilmesi, toplumsal refah düzeyinin artırılması ve sektörel gelişimin sağlanması açısından çok büyük katkılar sağlayacaktır.

min sağlanması açısından çok büyük katkılar sağlayacaktır.

Bununla birlikte; Türkiye’de kamu, özel sektör ve STK paydaşlarının iş birliği ile uluslararası kurumlarla iletişim hâlinde çalışmalar yürütülmesi ve dünyadaki uygulamaların takip edilerek ülkemizde de eş zamanlı olarak hayata geçirilebilmesi önem taşımaktadır.

Ayrıca, ilaç sektöründeki tüm firmaların KSS faaliyetleri yürütmeleri yönünde teşvik edilmesinin sağlanması ve iyi uygulamaların yaygınlaştırılması amacıyla yazılı ve görsel basın başta olmak üzere çeşitli mecralarda geniş kitlelere duyuruların yapılması, konuyla ilgili farkındalığın artmasına katkıda bulunacaktır.

KSS faaliyetlerinin toplumsal katkısının vurgulanması için akademik düzeyde yapılacak bilimsel kongre, çalıştay, panel, sempozyum vb. toplantılar ve diğer iletişim araçları kullanılmak suretiyle KSS uygulamaları ile ilgili sektöre, STK’lara, kamu kurum ve kuruluşları ile kamuoyuna yönelik farkındalık çalışmalarının yürütülmesi sağlanarak, ilaç sektöründe yürütülen/yürütülecek çalışmalarla ilgili bilgilendirmelerin geliştirilmesinin de önemli faydaları olacağına inanılmaktadır.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: Sevil Azak Sungur, Bilge Sözen Şahne, Selen Yeğenoğlu; **Tasarım:** Sevil Azak Sungur, Bilge Sözen Şahne, Selen Yeğenoğlu; **Denetleme/Danışmanlık:** Sevil Azak Sungur, Bilge Sözen Şahne, Selen Yeğenoğlu; **Analiz ve/veya Yorum:** Sevil Azak Sungur; **Kaynak Taraması:** Sevil Azak Sungur; **Makalenin Yazımı:** Sevil Azak Sungur, Bilge Sözen Şahne, Selen Yeğenoğlu; **Eleştirel İnceleme:** Sevil Azak Sungur, Bilge Sözen Şahne, Selen Yeğenoğlu.

KAYNAKLAR

- Du S, Bhattacharya CB, Sen S. Maximizing business returns to corporate social responsibility (CSR): the role of CSR communication. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12(1):8-19. [Crossref]
- Ural ZG. Kurumsal iletişim çalışmalarının sürdürülebilirliği açısından kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi; 2013. [Erişim tarihi: 02 Ocak 2021]. Erişim linki: [Link]
- Carroll AB, Shabana KM. The business case for corporate social responsibility: a review of concepts, research and practice. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12(1):85-105. [Crossref]
- Lindgreen A, Swaen V, Campbell TT. Corporate social responsibility practices in developing and transitional countries: Botswana and Malawi. *Journal of Business Ethics*. 2009;90(Suppl 3):429-40. [Crossref]
- Maon F, Lindgreen A, Swaen V. Organizational stages and cultural phases: a critical review and a consolidative model of corporate social responsibility development. *International Journal of Management Reviews*. 2010;12(1):20-38. [Crossref]
- Kalkınma Bakanlığı. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Sağlık Endüstrilerinde Dönüşüm Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: Kalkınma Bakanlığı; 2018. Yayın No: KB: 3013-Ölk: 794. [Link]
- Tıraş HH. Türkiye'de ilaç sektörünün gelişimi; bir durum değerlendirmesi [The development of the pharmaceutical sector in Turkey; a situation assessment]. *Journal of Economic Research*. 2020;1(1):42-59. [Link]
- Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu. 2019-2023 Stratejik Planı. [Link]
- Dănescu T, Popa MA. Public health and corporate social responsibility: exploratory study on pharmaceutical companies in an emerging market. *Global Health*. 2020;16(1):117. [Crossref] [PubMed] [PMC]
- Alakavuklar ON, Kılıçaslan S, Öztürk EB. Türkiye'de hayırseverlikten kurumsal sosyal sorumluluğa geçiş: kurumsal değişim öyküsü [Transition from philanthropy to corporate social responsibility in Turkey: an institutional change story]. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 2009;9(2):103-43. [Link]
- Yılmaz Sert N. Türkiye'de özel sektörün kurumsal sosyal sorumluluk anlayışına ilişkin yarar algısı: kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin duyurulmasında web sitelerinin kullanılması [Benefit perception about the understanding of corporate social responsibility in private sector in Turkey: using web sites for announcing of corporate social responsibility activities]. *Online Academic Journal of Information Technology*. 2012;3(9):31-50. [Crossref]
- Gümüş M, Öksüz B. İtibar sürecinde kilit rol: kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi [Critical role in reputation process: corporate social responsibility communication]. *Journal of Yaşar University*. 2009;4(14):2129-50. [Link]
- Yamak S. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Gelişimi. 1. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.; 2007.
- Peltekoğlu FB. Halkla ilişkiler ve sosyal sorumluluk [Public relations and social responsibility]. *Marmara İletişim Fakültesi Dergisi*. 1993;2(2):179-92. [Link]
- Yönet E. Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışında son dönemeç: stratejik sorumluluk [The last turn of corporate social responsibility: strategic responsibility]. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2006;8(13):239-64. [Link]
- Ertuna B, Tükel A. Türkiye'de KSS uygulamaları: geleneksel ve küresel arasında [CSR practices in Turkey: in between traditional and global]. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 2009;9(2):145-72. [Link]
- Carroll AB. Corporate social responsibility evolution of a definitional construct. *Business and Society*. 1999;38(3):268-95. [Crossref]
- Carroll AB. Carroll's pyramid of CSR: taking another look. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. 2016;1(3):2-8. [Crossref]
- TÜRKONFED. Türkiye ve Avrupa Örnekleri Işığında Kurumsal Sosyal Sorumluluk. İstanbul: TÜRKONFED; 2017. [Link]
- Gürel T. Kurumsal sosyal sorumlulukta yeni yaklaşımlar ve tartışılan konular [New approaches to corporate social responsibility and topics discussed]. *Selçuk İletişim Dergisi*. 2010;6(3):111-22. [Link]
- Seyitoğulları O, Bilen A. Kurumsal sosyal sorumluluk üzerine bir literatür taraması [A literature review on corporate social responsibility]. *Sosyal Bilimler Akademik Dergisi*. 2020;3(2):195-205. [Crossref]
- Özden K. Kurumsal sosyal sorumluluk [Corporate social responsibility]. *Fatih Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü*. 2008:1-7. [Link]
- İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV). Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluk alanı çalışması. İstanbul: İnsani Gelişme Vakfı; 2019. [Link]
- Zoroğlu E. Sosyal sorumluluk kavramı: Türk otomotiv sektöründe sosyal sorumluluk uygulamaları [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi; 2001. [Erişim tarihi: 20 Şubat 2021]. Erişim linki: [Link]
- Can M. Zincir otel işletmelerinde kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin değerlendirilmesi [Yüksek lisans tezi]. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi; 2013. [Erişim tarihi: 12 Mart 2023]. Erişim linki: [Link]
- Koç G. Türkiye'de gıda sektöründe firmaların kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) farkındalığı, algılamaları ve uygulamaları [Yüksek lisans tezi]. Antalya: Akdeniz Üniversitesi; 2016. [Erişim tarihi: 20 Nisan 2021]. Erişim linki: [Link]
- Altuntaş M. Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı: en büyük elli kurum üzerine bir araştırma [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Başkent Üniversitesi; 2020. [Erişim tarihi: 24 Nisan 2021]. Erişim linki: [Link]
- Türker D, Altuntaş Vural C. Kurumsal sosyal sorumluluk ve hayırseverlik. Hoştur S, Van Het Hof SD, editörler. *Kurumsal Sosyal Sorumlulukta Güncel Yönelim ve Yaklaşımlar*. 1. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.; 2016. p.149-70.
- Öztürk MC, Ayman M. Türkiye'de özel sektör ve sosyal sorumluluk projeleri [Social responsibility projects in Turkish private sector]. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*. 2008;9:145-63. [Link]
- Orakçı ES. Kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal kurum bağlamında inceleme: üniversiteler üzerine bir araştırma [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Başkent Üniversitesi; 2017. [Erişim tarihi: 20 Aralık 2020]. Erişim linki: [Link]
- Van Het Hof SD. Türkiye'de kurumsal sosyal sorumluluk üçgeni: şirketler, toplum ve toplum kuruluşları [Corporate social responsibility in Turkey: corporations, society and civil society organizations]. *TÜBİTAK Projesi*. No: 107K182. 2009:103. Erişim tarihi: 24 Nisan 2021. Erişim linki: [Link]
- Özdemir G. Sivil Toplum Endeksi Projesi Yan Raporları: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışması Özel Sektörün Kurumsal Sosyal Sorumluluğu: Türkiye'deki 10 Şirketin İncelemesi. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV). 2005. [Link]
- Dincer C, Dincer B. Corporate social responsibility: future prospects in the Turkish context. *Social Responsibility Journal*. 2007;3(3):44-9. [Crossref]
- Kelgökmen İlic D. İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir literatür taraması [A literature review for determining social responsibility levels of firms]. *Ege Akademik Bakış*. 2010;10(1):303-18. [Crossref]
- Sözen Şahne B. Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının yöneticilerinin liderlik yaklaşımları [Doktora tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi; 2014. [Erişim tarihi: 02 Ocak 2021]. Erişim linki: [Link]
- Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü. İlaç ve Eczacılık Ürünleri Sektörü Sektör Raporları. Ankara: Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü Kimya Ürünleri ve Özel İhracat Daire Başkanlığı; 2020. [Link]
- Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu. 2018-2022 Stratejik Planı. [Link]
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. 9. Kalkınma Planı 2007-2013, İlaç Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı; 2007. Yayın No: DPT: 2747 Ölk: 694. [Link]

39. Sağlık Bakanlığı Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu [İnternet]. [Erişim tarihi: 31 Aralık 2020]. Kurumumuzdan izinli yurtdışı tesisler. Erişim linki: [\[Link\]](#)
40. İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası (İEİS). Türkiye ilaç sektörü 2020 [İnternet]. 2021. [Erişim tarihi: 10 Mart 2023]. Erişim linki: [\[Link\]](#)
41. Azak Sungur S. Türkiye'de faaliyet gösteren ilaç firmalarının kurumsal sosyal sorumluluk projelerinin değerlendirilmesi [Doktora tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2021. [Erişim tarihi: 01 Ağustos 2022]. Erişim linki: [\[Link\]](#)
42. Min M, Lebeault FD, Esposito M. Should pharmaceutical companies engage in corporate social responsibility? *Journal of Management Development*. 2017;36(1):58-70. [\[Crossref\]](#)
43. West T. Corporate social responsibility within the pharmaceutical industry [PhD thesis]. Saskatchewan Canada: University of Saskatchewan; 2012. [Cited: December 10, 2020]. Available from: [\[Link\]](#)
44. Hirsch ML. Side effects of corporate greed: pharmaceutical companies need a dose of corporate social responsibility. *The Minnesota Journal of Law, Science & Technology*. 2008;9(2):607-36. [\[Link\]](#)
45. Volodina A, Sax S, Anderson S. Corporate social responsibility in countries with mature and emerging pharmaceutical sectors. *Pharm Pract (Granada)*. 2009;7(4):228-37. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#) [\[PMC\]](#)
46. Oger C. Corporate social responsibility in the pharmaceutical industry: between trend and necessity [MAB thesis]. Toronto Canada: Ryerson University; 2009. [Cited: December 10, 2020]. Available from: [\[Link\]](#)
47. Ullman A. Data in search of a theory: a critical examination of the relationships among social performance, social disclosure, and economic performance of US firms. *Academy of Management Review*. 1985;10(3):540-57. [\[Crossref\]](#)
48. Graves S, Waddock S. Institutional owners and corporate social performance. *Academy of Management Journal*. 1994;37(4):1035-46. [\[Link\]](#)
49. West T, Dobson RT. Corporate social responsibility in the pharmaceutical industry: a qualitative study. *Canadian Pharmacists Journal*. 2011;144(5):213-5. [\[Crossref\]](#)
50. Bozaykut Bük T, Akboğa S. Kurumsal sosyal sorumluluk çerçevesinde işletme-sivil toplum kuruluşları iş birliklerinin dinamikleri: Türkiye örneği [The dynamics of business-civil society organization collaborations in the framework of corporate social responsibility: the case of Turkey]. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 2020;75(3):813-37. [\[Crossref\]](#)
51. Lee H, Kim SY, Kim G, Kang HY. Public preferences for corporate social responsibility activities in the pharmaceutical industry: empirical evidence from Korea. *PLoS ONE*. 2019;14(8):1-17. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#) [\[PMC\]](#)
52. Süzen E, Akın I. KSS oluşumu ve teorik alt yapısı, işletmelerin sosyal sorumluluk alanları. Yurtta Dur M, editör. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Katkıları. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Alım Kitapları; 2016. p.11-23, 38-9.
53. Akkoyunlu GŞ, Kalyoncuoğlu S. İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarının marka algısı üzerine etkisinin değerlendirilmesi [An evaluation of the effect of corporate social responsibility activities on brand perception]. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2014;7(3):125-44. [\[Link\]](#)
54. Karabekiroğlu A. Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmaları yapılan kurumlarda çalışan memnuniyeti ve çalışan bağlılığı [Yüksek lisans tezi]. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi; 2016. [Erişim tarihi: 12 Mart 2023]. Erişim linki: [\[Link\]](#)
55. Balı S, Cinel MO. Bir rekabet aracı olarak kurumsal sosyal sorumluluk [Corporate social responsibility as a competition instrument]. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2011;2(4):45-60. [\[Link\]](#)
56. Aktan CC, Börü D. Kurumsal sosyal sorumluluk. Aktan CC, editör. Kurumsal Sosyal Sorumluluk: İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk. 1. Baskı. İzmir: İGİAD Yayınları; 2007. p.7-25. [\[Link\]](#)
57. Argüden Y. Kurumsal sosyal sorumluluk. Kurumsal Sosyal Sorumluluk. 1. Baskı. İstanbul: ARGE Danışmanlık Yayınları; 2002. p.7-14.
58. Akgül U. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramına sosyal antropolojik bir yaklaşım [A social anthropological approach to the concept of "corporate social responsibility"]. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*. 2010;24:95-114. [\[Crossref\]](#)
59. Süzen E. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının kurumlara olan katkıları üzerine bir uygulama [Contribution to the organization of the corporate social responsibility practices: the case study of PTT]. *International Journal of Academic Value Studies*. 2017;3(15):261-9. [\[Crossref\]](#)
60. Smith AD. Corporate social responsibility practices in the pharmaceutical industry. *Business Strategy Series*. 2008;9(6):306-15. [\[Crossref\]](#)
61. Aslan D. Yaşlılık ve sosyal sorumluluk çalışmaları. Sosyal Sorumluluk Kavramı ve Uygulamaları. 1. Baskı. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları; 2020. p.73-9.
62. Droppert H, Bennett S. Corporate social responsibility in global health: an exploratory study of multinational pharmaceutical firms. *Globalization and Health*. 2015;11(15):1-8. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#) [\[PMC\]](#)
63. Research-based pharmaceutical companies are contributing to emergency aid efforts for Nepal, International Federation of Pharmaceutical Manufacturers & Association-IFPMA [İnternet] [Erişim tarihi 10 Mart 2023]. Erişim linki: [\[Link\]](#)
64. Koparan E. Kültür ve kurumsal sosyal sorumluluk. Hoştut S, Van Het Hof SD, editörler. Kurumsal Sosyal Sorumlulukta Güncel Yönelim ve Yaklaşımlar. 1. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.; 2016. p.193-213.
65. Aktan CC, Vural İY. Kurumsal sosyal sorumluluk: uluslararası ve hükümet-dışı organizasyonlar tarafından sürdürülen başlıca girişimler [Corporate social responsibility: major sustained initiatives by international and non-governmental organizations]. *Çimento İşveren Dergisi*. 2007;21(3):4-21. [\[Link\]](#)
66. European Commission. Commission of the European Communities, implementing the partnership for growth and jobs: making Europe a pole of excellence on corporate social responsibility. Brussels. 2006:1-13. [\[Link\]](#)
67. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). 2011 Update of the OECD Guidelines for Multinational Enterprises. OECD Publishing; 2011. Cited: December 27, 2020. Available from: [\[Link\]](#)
68. Özturan P. CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) II Türkiye Yan Raporları, Kurumsal sosyal sorumluluk vaka analizi çalışması: Türkiye'deki 5 şirket ve 5 STK'nın incelemesi. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV). [\[Link\]](#)